

Kázmér Miklós (2023): I.e. 1.500.000 körül. Kiemelkedik a Kárpátok. A térség geológiai kialakulása. In: Laczó Ferenc, Vadas András, Varga Bálint (szerk.): Magyarország globális története a kezdetektől 1868-ig. Corvina, Budapest, pp. 15-17

MAGYAR- ORSZÁG GLOBÁLIS TÖRTÉNETE

A kezdetektől 1868-ig

Szerkesztette:
Laczó Ferenc, Vadas András
és Varga Bálint

CORVINA

Koncepció és szerkesztés © Laczó Ferenc, Vadas András és Varga Bálint, 2023
Szövegek © a Szerzők, 2023

Borító- és könyvterv: Karcagi Klára

A borítón használt grafikák forrása: Shutterstock.com

.....

A könyv a Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelent meg.

Jelen kiadvány a jogtulajdonos engedélye nélkül sem részben,
sem egészében, sem elektronikus, sem mechanikai eljárással nem
másolható, ideértve a fénymásolást, a számítógépes adatrögzítést
vagy adatbankban való felhasználást is.

Kiadja 2023-ban a Corvina Kiadó Kft.,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

1086 Budapest, Dankó utca 4–8.
corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu

Felelős kiadó: Király Levente, a Corvina igazgatója
Felelős szerkesztő: Berka Attila
Műszaki vezető: Székelyhidi Zsolt
Tördelő: Szabó Rózsa
Korrektor: .....

ISBN 978 963 13

Nyomta és kötötte
Felelős vezető:

Tartalom

Bevezető	9
I. e. 1 500 000 körül Kiemelkedik a Kárpátok	15
I. e. 6000 körül Az első élelemtermelő közösségek megérkeznek a Dél-Alföldre	18
I. e. 5500 körül Az ember nyomot hagy a Kárpát-medence tájképén	23
I. e. 650 körül Szkíta támadás éri a Dédestapolcsány-Verebce-bérci települést	28
I. e. 390 körül A kelták kifosztják Rómát és letelepednek a Dunántúlon	34
I. e. 9 Augustus császár elfoglalja Pannoniát	38
371 A savariai születésű Szent Márton Tours püspöke lesz	42
448 Priszkosz rétor követségbe megy Attila hun nagykirályhoz	48
568 Az avarok birodalmat alapítanak a Kárpát-medencében	53
891 A magyarok megtelepedése a Kárpát-medencében	58
899 A magyarok a Brenta folyónál legyőzik I. Berengár itáliai király seregét ...	64
996 Géza fejedelem bencés monostort alapít Szent Márton hegyén	69
1000 Istvánt királlyá avatják	75
1147 Freisingi Ottó átutazik Magyarországon	79
1217 Magyar seregek kapcsolódnak be az ötödik kereszties hadjáratba	86
1222 II. András kibocsátja az Aranybullát	90
1223 II. András a kerci monostornak adományozza a vlahok földjét	95
1224 Kiváltságlevélben részesülnek a szászok	100
1224 Felszentelik a pannonhalmi apátsági templomot	106
1235 Szentté avatják Árpád-házi Erzsébetet	110
1235 Útnak indul Julianus barát	114
1239 IV. Béla a kunokat „az ország közepébe” telepíti	119
1241 A mongolok megsemmisítő vereséget mérnek a magyarokra a muhi csatában	124
1251 IV. Béla privilégiumot ad a zsidóknak	130
1335 Három király találkozik Visegrádon	136
1347 A nagy pestisjárvány	142
1358 Raguza a magyar király hűbérese lesz	146
1361 Lübecki kereskedők magyar aranyforintban üzletelnek	151
1415 Luxemburgi Zsigmond a konstanzi zsinaton	156

1467	Megalapítják a pozsonyi egyetemet	162
1483	Lászlai János erdélyi kanonok Jeruzsálembé és Kairóba utazik	167
1484	Budára költözik Theobald Feger könyvkereskedő	174
1488	Hunyadi Mátyás Giovanni Dalmata szobrásznak adományozza Majkovac várát	179
1489	Marsilio Ficino reneszánsz tudós Hunyadi Mátyásnak dedikálja főművét	183
1505	Werbőczy István kihirdeti a nemesek szövetséglevelét	187
1522	Beiratkozik az első magyarországi diák a wittenbergi egyetemre	192
1526	Habsburg Ferdinándot magyar királlyá választják	197
1529	Szapolyai János kezét csókol Szulejmán szultánnak	203
1531	Bebörtönzik Dévai Mátyást	209
1533	Besztercebányai rezes szállító hajó süllyed el Namíbia partjainál	216
1541	Buda oszmán kézre kerül	221
1542	Johannes Honterus világtérképe Amerikát is ábrázolja	226
1568	A tordai országgyűlés vallásszabadságot hirdet	231
1569	Széchy Margit törökorsot ültet	238
1572	Megnyílik Budán a Rudas fürdő	242
1579	Egy török kereskedő kávé szállít Budára	247
1590	Megjelenik a Vizsolyi Biblia	252
1595	II. Fülöp spanyol király amerikai ezüstmű állja az Oszmán Birodalom elleni magyarországi háborút	259
1607	Porceláncsészéből kávéznak a törökök a budavári palotában	263
1607	Megjelenik Kakas István perzsiai útjának leírása németül	270
1620	Megjelenik Szepesi Csombor Márton Europica varietas című könyve	276
1620	A Magyar Királyság rendjei csatlakoznak a cseh konföderációhoz	280
1642	A magyar származású Ali császár tolmácsol a szőnyi Habsburg-oszmán béketárgyalásokon	285
1646	Ortodox papok üléseznek Ungvárott	289
1650	Jan Amos Comenius a Sárospataki Kollégium tanára lesz	293
1658	Krími tatárok törnek be Erdélybe	298
1664	Metszetportré jelenik meg a költő és hadvezér Zrínyi Miklósról Párizsban	302
1672	Apafi Mihály erdélyi fejedelem kiváltságban részesít örmény kereskedőket	308
1676	Ruyter admirális kiszabadítja a gályarab prédikátorokat	314
1686	A Szent Liga visszafoglalja Budát	318
1704	Gúnyvers jelenik meg a „német serről”	323
1708	Megjelenik Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótára	327
1717	A Habsburg-hadsereg vámpírokba ütközik a visszafoglalt Magyarországon	333

1720	Bercsényi László huszárezredet alapít Franciaországban	339
1723	III. Károly szentesíti a bevándorlási törvénycikkeket	344
1728	A szegedi „boszorkányfüröztetés”	349
1735	A „zsidóösszeírás” szerint 12 219 zsidó él Magyarországon	355
1740	Mária Terézia trónra lép	361
1762	A „földi alma” először szerepel magyar nyelvű könyvben	366
1764	Mária Terézia tiszteletére megépül a váci kőkapu	371
1769	Maximilian Hell megfigyeli a Vénusz átvonulását	377
1773	A Helytartótanács elrendeli a cigány gyermekek nevelőszülőkhöz adását	384
1779	Kováts Mihály ezredes a britek ellen harcolva elesik Charles Townnál	389
1783	Megjelenik James Cook Utazásainak első, kivonatos magyar fordítása	393
1786	Kazinczy Ferenc barátságot köt Angelo Solimannal, az afrikai származású bécsi szabadművessel	398
1789	A fehér akác megjelenik a pest–budai utcákon	404
1795	Kivégzik a magyar jakobinusokat	410
1798	Megnyílik a Rókus kórház	416
1802	Budai Ézsaiás kiadja a Régi tudós világ históriája című művét	421
1806	Napóleon kontinentális zárlatot hirdet	426
1813	Pest város pályázatot hirdet a Városliget kialakítására	430
1815	I. Ferenc elrendeli a családnévviselést az ortodox keresztények számára	435
1816	Beköszönt a „nyár nélküli év”	439
1829	Megalapítják a Dunagőzhajózási Társaságot	443
1830	Széchenyi István publikálja a Hitelt	447
1830	A kalkuttai Ázsia Társaság tagjává választja Kőrösi Csoma Sándort	453
1833	Megjelenik Montesquieu A törvények szelleméről című művének magyar fordítása	458
1834	Bölöni Farkas Sándor Utazás Észak-Amerikában címmel közöl útleírást ...	464
1840	Schoefft Ágoston a szikh maharadzsza udvari festője lesz	469
1842	Horváth Mihály elkezd kiadni A magyarok története című művet	475
1846	Elkezdődik a Tisza szabályozása	479
1848	Magyar László kalandor és kutató felhajózik a Kongó folyó torkolatán	484
1848	Forradalom és szabadságharc Magyarországon	490
1850	Magyar menekültek megalapítják New Buda települést Iowában	497
1853	Megjelenik Harriet Beecher Stowe Tamás bátya kunyhója című regénye magyarul	503
1859	Keleties stílusú zsinagóga épül a pesti Dohány utcában	508
1861	Vámbery Ármin megkezd közép-ázsiai utazását	513
1862	Megjelenik Madách Imre drámai költeménye, Az ember tragédiája	519

1864	Orbán Balázs megtalálja az énlaki templomfeliratot	523
1864	Áru- és Értéktőzsde nyílik Pesten	528
1867	Megkötik az osztrák–magyar kiegyezést	533
1868	Budenz Józsefet és Vámbéry Ármint egyetemi tanárrá nevezik ki Pesten	537
1868	Törvénycikk születik a nemzetiségi egyenjogúságról	542
Szerzők		547
Köszönetnyilvánítás		549
Név- és tárgymutató		550

Bevezető

Az olvasó kezében tartott *Magyarország globális története* a magyar történelem érdemi újragondolására tesz kísérletet. E 159 szerző által írott kétkötetes mű a magyar történetírásban konvencionálisnak számító, de egyáltalán nem szükségszerű endogén látásmód alternatíváját kínálja, mégpedig azért, hogy következetesen transznacionális módszereket alkalmaz. A könyv jelen – Vadas András által is társzerkesztett – kötete az emberi történelem előtti időktől az 1860-as évek végéig, a tavaly megjelent – Laczó Ferenc és Varga Bálint által szerkesztett – másik kötet pedig az 1870 körül felgyorsuló globalizációs folyamatoktól egészen napjainkig tárgyalja ily módon Magyarország történetét.

A történetírás Magyarországon ma is leggyakoribb formája a 19. század derekán, a nemzeti romantika időszakában alakult ki. Az akkoriban születő modern történettudomány képviselőinek egyik fő célja a nemzeti közösség múltjának megismerése, pontosabban megalkotása volt. Bár a történettudomány nemzetközi elterjedése értelemszerűen maga is transznacionális folyamatnak számított, a korszak leghatásosabb történéseit – így az e kötetben Baár Mónika által elemzett Horváth Mihályt – jellemzően inkább az foglalkoztatta, hogy az elképzelt nemzeti közösség múltját milyen *belső* dinamikák alakították. Vizsgálódásuk elsődleges tárgya, elbeszéléseik fő alanya és értelmezéseik alapvető kerete egyaránt – saját farkába harapó kígyóhoz hasonlóan – a nemzet lett, nem szólva e szerzők nemzeti identitástudatáról, az általuk nemzetiként azonosított nyelv médiumáról és a szintén eleve nemzetinek gondolt, de épp megteremtendő olvasóközönségükről. A történetek ily módon részesei és alakítói voltak egy rendkívül nagy hatású és – ironikus módon – szintén mélyen transznacionális folyamatnak: a nacionalizmus és a nemzetállami elv európai, részben már más kontinensekre is kiterjedő 19. századi bevezetésének, mely elvek 1945 után, legfőképpen az ún. dekolonizáció hatására domináns globális mintává váltak.

Bár a nemzetközi folyamatok a nemzeti történelmet elkülöníteni próbáló szerzők munkáiban is szerepet kapnak (ami korántsem meglepő, hiszen a nemzetek történetét lehetetlen izolálni), e folyamatok náluk gyakran „külvilágként,” azaz egyfajta függeléként jelennek csak meg – e külvilágot egyesek közülük ráadásul kifejezetten ellenséges színben tüntetik fel. Némileg túlzó hasonlattal élve: a történelem endogén felfogásában a történelem főszereplői a biliárdgolyóhoz hasonló, szilárd határokkal bíró nemzetek, amelyek időnként ugyan ütköznek egymással, de az ütközések során is megőrzik szilárdságukat, az igazán fontos események pedig – ellentétben a biliárdjáték alapvető jellegével – eleve a golyókon belül zajlanak. A Magyarország történetét szilárd határokon belüli folyamatok alapján megérteni

óhajtó nemzeti történetírói próbálkozásokat nevezzük endogénnek és kritizáljuk e lapokon azáltal, hogy az ország történetét következetesen összekötjük nemzetközi folyamatokkal és a helyi kulcsfejeményeket tágabb keretekbe ágyazzuk.

A 21. század derekához közeledve a transznacionális – számos esetben különböző kontinensek közötti vagy akár bolygónk gyakorlatilag egészére kiterjedő – összefonódások mennyisége, mélysége és hatása jelentősen megnőtt, sőt, ezen összefonódások számos területen kulcsfontosságúvá váltak. Az elmúlt években sokat tárgyalt deglobalizációs folyamatokról nem meglepő módon a nemzetállam önelvűségének gondolata századunkban leginkább fikciónak nevezhető, mely számos területen gátolja a valós kapcsolatok és összefonódások érdemi tárgyalását. Azt valljuk emiatt, hogy a nemzet világtörténelemtől elkülönített, endogén történeti perspektívája ma már semmiképpen sem lehet elégséges, a bezárkózás ugyan csak erőteljes helyi intellektuális hagyományai pedig kifejezetten félrevezetőek és károsak lehetnek sokrétűen és szorosan integrált világunkban.

Újabb hasonlaltal élve: az általunk művelt transznacionális történelem inkább impresszionista festményre emlékeztet, amely a továbbra is könnyűszerrel beazonosítható tárgyakat és személyeket újszerűen ábrázolja. E tárgyak és személyek korábban éles kontúrjai itt némileg elmosódnak és egymásba folynak, színes, élvezetes és remélhetőleg elgondolkodtató összhatást kínálva. Másképp fogalmazva: Magyarország történetének vizsgálata során e könyvben határozottan az exogén változókra és ezeknek a helyi történelmi folyamatokkal való jelentős interakcióira helyezük a hangsúlyt. Arra keresünk összetett választ, hogy Magyarország az évszázadok során milyen módokon volt része a világnak – értve itt 'világ' alatt az országgal közvetlenül szomszédos vagy hozzá közeli területekből álló régiót, tágabban Európát és Euráziát, a vallásokat (és köztük kiemelt, bár korántsem kizárólagos módon a kereszténységet), a globális félperifériát, vagy akár ténylegesen az egész bolygót annak összes kontinensével és óceánjával.

Könyvünk elsődleges tárgya tehát – az endogén perspektívát alkalmazó művekhez hasonlóan – Magyarország története, szerzői ugyanakkor mélyen tudatában vannak azon ténynek, hogy az általuk vizsgált kérdések túlmutatnak az ország határain. Amint e könyv lapjain részletesen bizonyítani kívánjuk, a transznacionális és globális kapcsolatok jelentősége ráadásul korántsem annyira újszerű, mint az a köldöknézést preferáló perspektívákból tűnhet – gondoljunk csak a bevándorlás, az etnikai sokszínűség vagy a vallási pluralizmus hosszú évszázadokra visszatekinthető magyarországi történetére.

Bár a magyar történelem nemzetközi horizontjai számos esetben közismertnek számítanak (így például a kereszténység felvétele, az oszmán hódítás kora vagy a francia forradalom eszméinek hatása), a meghatározó exogén tényezőket, illetve a fontos helyi fejleményeket és azok érdemi nemzetközi összefonódásait a mostanihoz hasonló következetességgel előtérbe helyező országtörténet tudomásunk szerint még nem íródott. Meggyőződésünk, hogy e jelentősen tágabb kontextusokat a Magyarországgal foglalkozó kortárs (önmagában amúgy kifejezetten sokszínű és szerteágazó) történettudománynak a jövőben érdemes lenne komolyabban és módszeresebben vizsgálnia. Könyvünkkel a nemzeti elbeszéléseket eközben nem elvetni, hanem érdemben kiegészíteni és egyúttal újragondolni szeretnénk; a 'Magyarország' és a 'globális' szavak ennek megfelelően azonos súllyal szerepelnek már a két kötet címében is.

Jogos azonban annak felvetése, hogy e két szó e lapokon részben anakronisztikusnak hat. Az emberiség horizontja – eredetileg az európaiak ’felfedezéseinek’ hatására – valójában csak a 17. század óta képes átfogni az összes ember által lakott kontinenst. Amint arról Török Zsolt lentebb külön fejezetben szól, az európai térképeken csak a kora újkorban jelentek meg fokozatosan az ún. Óvilágon túli kontinensek. A kortárs történettudomány a ’globális’ jelzőt eközben korábbi korokra is alkalmazza, hogy a történeti folyamatokat ezáltal legtágabb releváns kontextusukban, illetve a történeti szereplők által ismert területek egészének figyelembevételével próbálja vizsgálni.

Még ennél is anakronisztikusabb lenne a Magyarország szó használata 10. század előtti események tárgyalásakor (nem szólva itt most arról a „globális komplikációról,” hogy az időpontok legelterjedtebb, általunk is alkalmazott számítási módja eredetileg kifejezetten a kereszténységhez kötődött). A hosszútávú országtörténetet fokozatosan kibontó, évmilliókkal ezelőtti geológiai változásokkal nyitó jelen kötet korai fejezeteiben Magyarországról és magyarokról értelemszerűen nem lesz még szó. A magyar állam megalapítását ugyanakkor eleve nem volt szándékunk alapvető cezúraként láttatni, mert a kulturális és vallási identitások jelentősége és a politikai státuszok különbözősége még később is jóval meghatározóbb volt, mint az országhoz tartozás tudata – az „egységes nemzet” modern, a maga korában forradalmi jelentőségű fogalmáról nem is beszélve. A viszonylag távoli régiókat összekötő megközelítésmód hosszútávú alkalmazhatóságára eközben kevés meggyőzőbb példát tudnánk mondani, mint hogy az élelemtermelés a későbbi Magyarország területén való, évezredekkel ezelőtti megjelenése is a Közel-Keletről érkezett bevándorlók nevéhez fűződött, akik e területen korábban nem jelenlévő növényeket, állatokat honosítottak meg. Az idővel többször is változó formájú és méretű Magyarország immár évezredek történetének megértésében ily módon e tágabb idő- és térbeli fejlemények felvázolása is segítségünkre lehet.

Könyvünk az országhatárok időbeli változásait is érzékelteti ugyan, de a határok történelmi jelentőségét eleve relativizálni kívánja. Eközben távolról sem szándékoztunk teleologikus, kizárólag a globális beágyazottság növekedésének irányába mutató ívet rajzolni. Bár több tárgyalt eset is épp azt mutatja, hogy az eleinte alapvetően európai és eurázsiai lépték idővel kitágult, a transznacionális-globális beágyazottság mértéke pedig fokozódott, Magyarország globális történetét ugyanakkor éppúgy jellemezte a transznacionális kapcsolatrendszer helyenként alapvető átrendeződése (például a Habsburg Birodalom formálódása, az oszmán hódítás vagy később a – másik kötetben tárgyalt – szovjetizáció révén), akárcsak egyes deglobalizációs folyamatok (lásd például az erdélyi örmények lentebb tárgyalt történetét).

Az e kötetben vizsgált különböző korok alaptendenciái ugyancsak eltérhettek egymástól. Némi leegyszerűsítés árán azt állíthatjuk, hogy a középkor évszázadait követően, amikor is az európai és eurázsiai transznacionális fejleményekkel Magyarország még alapvetően szinkronban volt, a kora újkort egyre inkább sajátos kettősség határozta meg. E kort ugyanis az ország – az újonnan létrehozott oszmán kerettel szorosan összefüggő – periferizálódása mellett egyfajta globális nyitás is jellemezte (hogy konkrét példákkal éljünk: épp ekkoriban jelent meg Magyarországon az Amerikából származó paprika, az Etiópiából eredeztethető kávé, akárcsak a kínai porcelán).

Magyarország globális történetét e lapokon nagyobb témacsoportok köré szerveztük, mint világgazdaság; politikai ideológiák és kormányzati rendszerek; háború és erőszak; migráció; kultúra és vallások; gyarmatosítás, rasszizmus, beleértve ebbe az „egzotikus” világrészek megismerését is; fogyasztás és mindennapi élet; környezet és betegségek; stigmatizált és marginalizált csoportok. E témák tárgyalása során elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy Magyarország sokrétű transznacionális kapcsolatai miként alakították a magyarországi környezetet, társadalmat, gazdaságot, kultúrát és életmódot.

Konkrétabban: hogyan érintette az országot (illetve létrejötté előtt: későbbi területeit) a természeti környezet globális változása? Hogyan fonódott össze Magyarország története a nemzetközi migrációs folyamatokkal? Mikor és hogyan jöttek létre jelentősebb kapcsolatok ezen ország és a világ legkülönbözőbb kontinensei között? Miként lehet a magyarországi politikai folyamatokat transznacionális és globális keretekben értelmezni? Mit jelentett különböző korokban Magyarország számára a nemzetközi gazdaságba való beágyazottság? Hogyan alakították a tág értelemben vett magyar kultúrát és vallási életet a transznacionális cserekapcsolatok és globális trendek? Miképp vettek részt transznacionális és globális folyamatokban különböző marginalizált vagy egyenesen üldözött csoportok?

Projektünk maga is egy transznacionális jelenség, az európai országok és régiók történetét globális perspektívából újragondoló kutatások része – e kortárs trend mondhatni öt-hat év alatt ért el Párizsból (esetünkben: Grazon, Leidenen, Lipcsén és Maastrichton keresztül) Budapestre. Közvetlen inspirációforrásunkul az elmúlt években megjelent, kifejezetten hasonló felépítésű kötetek szolgáltak. A Patrick Boucheron által szerkesztett, eredetileg 2017-ben kiadott *Histoire mondiale de la France* (Franciaország világtörténelme; mely két évvel később *France in the World: A New Global History* címmel angol, majd kínai fordításban is megjelent) nemcsak komoly közönségsikernek örvendett és vált számos eszmecsere, valamint több érdemi kritika tárgyává, hanem hamarosan hasonló könyvprojektek sorát is ihlette.

E francia kötetel csaknem egy időben látott napvilágot az Olaszország globális történetét tárgyaló *Storia mondiale dell'Italia*, mire a következő évben, 2018-ban már igazi konjunktúra következett: megjelentek a hasonló koncepció alapján készült, Spanyolország (*Historia mundial de España*), Katalónia (*Història mundial de Catalunya*), Szicília (*Storia mondiale della Sicilia*) Hollandia (*Wereldgeschiedenis van Nederland*) és Flandria (*Wereldgeschiedenis van Vlaanderen*) globális történeteit tárgyaló könyvek, hogy aztán 2020-ban német, ill. portugál történészek adjanak ki csaknem analóg megközelítésű munkákat (*Deutschland: Globalgeschichte einer Nation*, ill. *História Global de Portugal*). 2021-re a portugál kötetnek is elkészült az angol fordítása (*The Global History of Portugal: From Pre-History to the Modern World*); a holland projekt második kötete pedig tavaly látott napvilágot (*Nog meer wereldgeschiedenis van Nederland*).

A tavaly kiadott, *Magyarország globális története, 1869–2022* című, a modern és jelenkorra fókuszáló kötet nemcsak komoly nyilvános visszhangokat keltett, de a szélesebb olvasóközönség érdeklődését is kiváltotta. Csak remélni tudjuk, hogy a megelőző évezredek tárgyaló mostani folytatás hasonlóan élénk recepcióban részesül majd. Az itt javasolt transznacionális megközelítés ugyanis bevallottan közéleti, ha úgy tetszik, politikai relevanciával is bír. Az általunk szorgalmazott közéleti relevancia kapcsán Stéphane Gerson a *France in the World*-hez írt

előszavából érdemes ismét idéznünk: „politikai könyv, amennyiben a politikát nem a valóság egyoldalú értelmezésének vagy pártpolitikai programokkal való azonosulásnak tekintjük, hanem az értelem használatának a kétségbeeséssel szemben. E könyv központi kérdésfelvetése is politikai jellegű: mit jelent egy nemzethez tartozni a mai, globalizált, de mégis nemzetközpontú világban?”*

E fogós kérdésre csakis számos kiváló kollégánk hozzájárulásának köszönhetően próbálhattunk érdemben felelni. A széles körű és intenzív együttműködést személy szerint nagyon élveztük és belőle rendkívül sokat tanultunk. Eközben talán nem túlzás azt állítanunk, hogy a kortárs magyar történetírás értelemszerűen távolról sem teljes, de több szempontból reprezentatív mintájának tagjai jutnak szóhoz a két kötet lapjain.

Az e kötetek készítésekor megvalósuló széles körű együttműködés eközben remélhetőleg a történettudomány és a szomszédos tudományágak – jelen kötet esetében kiemelt módon a geológia, a régészet, a nyelvészet, az irodalomtudomány, a könyvtörténet, a művészet- és építészettörténet, illetve a vallástudomány – képviselői közti kooperáció hozzáadott értékéről is meggyőzi majd az olvasót. E sokszínű szerzőgárda szakmai tevékenysége eleve mélyen beágyazott transznacionális struktúrákba, amit már az is jelez, hogy a magyar történelmet (is) kutató szerzőink egy sor ország tudományos intézményeinél állnak alkalmazásban, Washingtontól Miskolcig, Bambergtól Budapestig, Firenzétől Pécsig.

A könyv eközben egyáltalán nem kívánja elvitatni a regionális és kontinentális fókuszú megközelítések hasznát, ugyanakkor igyekszik a gyakran e léptékekben vizsgált folyamatokat tágabb összefüggéseikbe is beilleszteni. Globális perspektívát nyitó könyvünk tehát valójában egyszerre alkalmaz regionális, európai és globális léptéket. A megkísérelt egyensúlyozás épp abból állt, hogy az eurocentrikus látószöveget és egyoldalúságokat úgy oldjuk, hogy eközben az eurocentrizmus tagadhatatlan magyar történelmi szerepét is kidomborítsuk. Az *Histoire mondiale de la France* kötetéhez viszonyítva ez azt jelenti, hogy az európai horizontú keretezés e lapokon némileg markánsabban van jelen, miközben a magyar történelem globális horizontjának felértékelése talán még újszerűbben hat majd.

Magyarország különböző transznacionális folyamatokban játszott szerepét és globális történelemben betöltött helyét e kétkötetes mű eközben helyi értékén próbálja kezelni. Könnyű belátni, hogy a Római Birodalom, illetve a katolikus világ határvidékén elhelyezkedő Pannóniára és középkori Magyar Királyságra, majd a kora újkorban egyszerre a kereszténység és az Oszmán Birodalom, illetve a világgazdaság perifériáján található Magyarországra a transznacionális folyamatok jóval nagyobb hatást gyakoroltak, mint fordítva. E perspektívából nézve Magyarország egy sokrétű és érdemi transznacionális kapcsolatokkal rendelkező, története során a legkülönbözőbb tájakról származó jelenségekkel összefonódó, kelet-közép-európai, sok szempontból (bár idővel változó mértékig és módokon) félpereferiás, ugyanakkor a világban a helyét alapvetően európaiként kereső állam.

Nem vállalkozhattunk arra, hogy Magyarország globális beágyazottságainak átfogó történetét tárjuk az olvasó elé; eleve az a meggyőződésünk, hogy a teljesség nem elérhető cél és minden történelemkönyv bizonyos elvek szerint hangsúlyoz

* Gerson, Stéphane: Preface to the English-Language Edition. In: Boucheron, Patrick (szerk.): *France in the World. A New Global History*. New York, 2019. XIX. Az idézetet Varga Bálint fordította.

folyamatokat. A minket érdeklő kérdések feltérképezésére azt az utat választottuk, hogy a magyar(országi) relevanciával bíró transznacionális folyamatokat jelentős témákon, illetve jellemző eseményeken keresztül ragadjuk meg. Szándékunkban állt ugyanakkor, hogy az egyes korszakokról és a rendkívül sűrű átmeneti évekről egyaránt összetett és kiegyensúlyozott képet fessünk. A többször is felbukkanó témákon keresztül eközben szólni kívántunk korszakokon átívelő vagy visszatérően akuttá váló kérdésekről is.

Magyarország transznacionális kapcsolatai és globális beágyazottsága iránti érdeklődésünket jelentős folyamatokra és illusztratív jelenségekre kívántuk tehát fókuszálni, e szándékunk pedig alapvetően négy típusba sorolható téma vizsgálatát indukálta. Egyes fejezetek transznacionális és globális események és fejlemények sajátos magyarországi megjelenési módjaira, valamint a helyi és a globális változások összefüggéseire kíváncsiak (gondoljunk itt például a gótikára és a reneszánszra, az egyetemekre és a könyvkiadásra, a boszorkányüldözésekre vagy akár a pesti tőzsde megnyitására). További fejezetek gyakran jellemzően helyi-nemzeti keretben értelmezett eseményeket gondolnak újra transznacionális módszerek által és helyeznek tágabb kontextusokba (ide sorolhatók például az Aranybullát, Európa leírásának magyarországi kezdeteit és a vallásszabadság eszméjét tárgyaló fejezetek). Mások elsősorban távolabbi világrészekről származó jelenségek magyarországi megjelenését és hatását domborítják ki (legyen szó a Pax Mongolicáról, a pestisről, a fentebb már említett paprikáról, kávéról és porcelánról, a cigányok érkezéséről és letelepedéséről, vagy akár az amerikai demokrácia korai recepciójáról), megint mások viszont épp magyarok a világ különböző tájain és szféráiban játszott eltérő szerepeit helyezik előtérbe (legyen szó a huszárság elterjedéséről, közép-ázsiai őshazakeresésről és az abból származó, nemzetközi jelentőségű tudásról, orientalista festészetről vagy Afrika „szívének” 19. századi feltárási kísérleteiről). Az alább szereplő szövegek mindegyike a főcímben megnevezett, konkrét évhez kötődő kulcseményből kiindulva tárgyalja alcímben megnevezett szélesebb témáját.

Az ezen elvek mentén létrehozott könyv számos narratívából áll és elsősorban talán töredékesnek is hat. Úgy gondoljuk, hogy az imént tisztázott szerkesztési elveink ismeretében a figyelmes olvasó számára azonban így is kirajzolódik egy impresszionista összkép. Amennyiben a Magyarország története iránt érdeklődő nagyközönség számára sikerül néhány újdonsággal szolgálunk és közben felkeltjük a globális történeti megközelítéshez korábban szkepszissel viszonyulók érdeklődését is, már megérte belefognunk e kísérletbe.

E két kötetet eközben korántsem összegzésnek és lezárásnak szánjuk. Reményeink szerint az általunk összegyűjtött, újszerű és izgalmas írások sokkal inkább inspiratív beszélgetések és számos további kutatás kiindulópontjául szolgálnak majd.

I. e. 1 500 000 körül

Kiemelkedik a Kárpátok

A térség geológiai kialakulása

Kázmér Miklós (2023): I.e. 1.500.000 körül. Kiemelkedik a Kárpátok. A térség geológiai kialakulása. In: Laczó Ferenc, Vadas András, Varga Bálint (szerk.): Magyarország globális története a kezdetektől 1868-ig. Corvina, Budapest, pp. 15-17

Ha a Föld természetföldrajzi térképére tekintünk, azt látjuk, hogy a szárazföldeket magashegységi területek szabdalják részekre, hoznak létre természetes véd- és választóvonalakat, illetve jelölnek ki hol könnyebben, hol nehezebben járható kommunikációs csatornákat. A Kárpátokhoz hasonló jellegű természetes védvonalak másutt is előfordulnak a Földön. Európában a Pireneusok zárják el északról az Ibériai-félszigetet, Itáliát az Alpok szintén északi karéja védte évezredek át. Az Irak és Irán határán húzódó Zagrosz-hegység Mezopotámia kultúráit oltalmazta. A Himalája félkörívű láncolata pedig létrehozta azt a vidéket, amelyen kialakult a ma Indiai-szubkontinens névvel illetett földrajzi és kulturális egység.

A kárpáti hegylánc által körülvelt terület neve a geológusok szóhasználatában a Pannon-medence. Amikor a földtanban ezt a fogalmat használjuk, az csak a síkságot és a köztes dombvidéket, az alacsonyabb hegyeket jelöli, a köznapi használatban Kárpátoknak hívott hegységet nem. A jóval nagyobb Kárpát-medence fogalmát inkább egyes földrajzosok és a történészek kedvelik: ez a Kárpátok fő vonulata által határolt vízgyűjtő terület, amely nagyobb részben egybeesett a középkori Magyar Királyság területével. A Kárpát-medence ugyanakkor átpolitizált, semmint „tisztán földrajzi” fogalom, amelyet a két világháború közötti időszakról kezdve gyakran Nagy-Magyarország eufemisztikus megnevezésére is használnak.

Mégis hogyan jött létre ez a hatalmas hegyvonulat és miért ott húzódik ma, ahol? A következőkben keletkezésének geológiai okait, földtörténetét vesszük röviden számba.

A jura időszak elején, mintegy 200 millió éve Eurázsia és Afrika szétválásával született a Tethys-óceán. A kréta időszakban a folyamat megfordult, Afrika Európához kezdett közeledni. A szűkülés vége felé, mintegy húszmillió éve új történet kezdődött. A két kontinens összeütközött egymással; ennek során létrejött az Alpok, valamint kontinenstörédek, mikrolemezek keletkeztek. Ezek kelet felé igyekeztek kitérni a harapófogóból.

Abban az időben a mai Kárpátok és a köztes medencék helyén – a Tethys maradvékaként – az óceáni aljzatú Kárpáti-öböl terült el. Ennek a kontinentálisnál nagyobb fajsúlyú óceáni aljzata a kelet felé tolódo fragmentumok alá bukott és elsüllyedt. Utóbb a földköpeny mélységében felhevült, megolvadt, anyaga tűzhányók képében a felszínre tört. Az ily módon létrejött hegyvonulat alkotja a ma a Börzsönytől a Hargitáig terjedő vulkáni koszorút.

Amikor e folyamat végére a Kárpáti-öböl teljesen eltűnt, ezek a kisebb kőzetlemezek is beleütköztek az európai kontinensbe. Ez az ütközés hozta létre a Kárpátok hegyvonulatát. Az ütközés nem egy adott pillanathoz köthető, hanem évmilliókon

keresztül ható folyamat volt. Az első vulkánok nyugaton jelentek meg (Börzsöny), mintegy 12 millió éve. A legutolsó, a Szent Anna-tavat hordozó Csomád pedig harmincezer éve működött utoljára, azóta talán csak szunnyad.

A vulkáni ív által körülvett területen alakult ki a Pannon-medence: az alábukás (szubdukció) húzóerejének hatására az elvékonyodó kérgen kisebb-nagyobb rész-medencék süllyedtek be. Ezeket eleinte tenger, majd a világóceántól elzáródva a hatalmas Pannon-tó töltötte ki. Utóbbi kiterjedésében (300 000 km²) és mélységében (>1 km) összevethető volt a mai Kaszpi-tengerrel (370 000 km²). Ez a tó a rá következő évmilliók során lassan feltöltődött. Északnyugatról a Duna szállította belé a lepusztuló Alpokból származó törmelékanyagot, a Keleti-Kárpátokból eredő Tisza pedig ugyanezt északkeletről tette. A feltöltődés irányát és idejét a több kilométer vastagságú rétegsorok mélyföldtani (fúrásos és geofizikai) kutatása tárta fel.

A Kárpátok domborzatának kialakulásáról ismereteink erősen hiányosak. Lepusztuló területeken a kőzetekkel együtt a beléjük zárt földtani információ is eltűnik; megmaradására csak a hegyközi medencékben felhalmozódó üledéksor nyújt lehetőséget. Ezek anyaga mélyfúrások magmintáinak őslénytani, ásvány-kőzettani és geokémiai vizsgálatával vált lehetővé.

A hegykoszorút nem csak rég kialakult vulkánok alkotják: különféle üledékes, magmás és metamorf kőzetek is részt vesznek benne. Ezeknek a lepusztulási sebessége nem egyenletes, így helyről helyre változó, eltérő magasságú térszín jön létre. Feltehetően a legmagasabb hegységek területe emelkedik a leggyorsabban: ez alkotja a Magas- és az Alacsony-Tátra, valamint a Fogarasi-havasok vonulatát. Ezeket nem tagolják átjárók, átkelni csak a nagy magasságban (1200–2200 méteren) lévő hágókon vagy még ott sem lehet.

A lassabban emelkedő térszíneken vannak a széles átjárók. A régóta állandósult térszín például a Nyugati-Kárpátokban több átjárót, hágót engedélyez a népmozgásoknak és a katonai műveleteknek. Általában is, ahol lassabb a hegláncolat kiemelkedése, ott ma szélesebb átjárók nyílnak rajta: ilyenek a Dévényi-kapu, a Jablonkai-, a Duklai- és a Vereckei-hágó.

A ma is erőteljesen emelkedő Keleti-Kárpátok a keskeny, nehezen járható, könnyebben védhető szorosaival megbízható védelmül szolgált külső támadás ellen. (Ennek hatékonyságára jó példa az átjárókat csekély számú kiserőddel lezáró Árpád-vonal, a II. világháborús Európában egyetlenként el nem foglalt, hosszú erődrendszer.) A gyorsan emelkedő területeken, ahol az erózió nehezen tart lépést a kiemelkedéssel, fordulnak elő a keskeny, nehezen átjárható szorosok. Ilyen például a Békás-szoros a Keleti-Kárpátokban. A ma is aktívan emelkedő Déli-Kárpátokon keresztül csak szűk átjárók nyílnak, mint az Olt áttörése a Vöröstorony-szorosban és a Kazán-szoros az Al-Dunán.

Még egy bélyegét érdemes megemlítenünk a földtani folyamatok által meghatározott domborzatképződésnek. A Kárpátok délkeleti kanyarja – Itália és Görögország mellett – Európának földrengésekkel leginkább sújtott vidéke. Itt süllyed a mélybe utolsóként a Kárpáti-óceán aljzatának maradáka, a Vráncsa-kőzetlemez. Mintegy negyven évente pusztító rengésekkel ad hírt magáról. Ez okozta például Bukarest több negyedének 1977-es pusztulását.

Feltételezések szerint a Vráncsa-lemez szétszakadozott darabokra. Amikor nagy súlya már nem húzta magával lefelé a Kárpátokat, az éppen fölötte lévő Székelyföld térszíne jelentősen megemelkedett. Ezért van szokatlanul nagy, 600–800 m

közötti tengerszint feletti magasságban a Gyergyói-, Csíki- és Háromszéki-medence. A Kárpáti-öböl kontinenstörédekkel való kitöltése, az ún. helyfoglalás kb. 15–5 millió évvel ezelőtt, az Európával való ütközés és a kiemelkedés az utóbbi 5 millió éven belül zajlott le.

A környező Kárpátok nagyobb, akár több kilométeres mélységből kiemelt hegyeit idősebb, többféle átalakulási folyamaton átesett mészkő, gránit, kristályos pala és egyéb kőzet alkotja. Ezek talaja szántónak kevésbé, erdőnek és legelőnek viszont kiválóan alkalmas. A hajdani vulkánosság tájai a kitoréses eredetű kőzetek gyors lebomlása miatt kedvező összetételű talajon adnak otthont a szőlőművelésnek.

Ügyszintén a hegyvidék, különösen annak vulkáni eredetű ásványkincsei tették lehetővé az arany-, ezüst-, rézbányászat központjainak kialakulását a mai Szlovákiában és az Erdélyi-szigethegységben. A Pannon-medence üledékes kőzetrétegei jelentős szénvagyonot is zárnak magukba. Ugyanezek a rétegsorok rejtik a kőolaj- és földgáztelepeket, adják a mélyfúrással felszínre hozható hévizeket. A belőlük felszínre préselődő sórétegekbe mélyültek az Erdélyi-medence sóbányái.

A Dévényi-kaputól a Vaskapuig hatalmas, háromnegyed körívben nyúló kárpáti hegykoszorú öleli körül a Pannon-medencét. Délen a Dinári-hegység alacsonyabb, kevésbé tagolt, nyugaton az Alpok magasabb, erősen tagolt vonulata szolgál határául. A medence felszínét borító üledékek „mindössze” néhány százezer, néhány millió évesek. Laza homok, kőzetliszt, agyag alkotja őket. Ezért legtöbb helyen kiválóan alkalmasak mezőgazdasági, különösen szántóföldi művelésre, értékes területté téve a medencét.

Az emberi történelem évezredei során számos különböző nép tagjai laktak és keveredtek egymással e medencében. Magyarország európai és globális kontextusokban kibontakozó története az elmúlt évezredben főként e tájegység keretében zajlott, miközben az ország államformája, státusza és területe több ízben is változott. Amint az e fejezettel kezdődő kötetek részletesen bemutatják és elemzik, e medence, majd Magyarország lakosainak határokon átívelő (transznacionális) kapcsolata az elmúlt évszázadok során fokozatosan kiterjedtek az egész bolygóra.

▪ KAPCSOLÓDÓ FEJEZET

I. e. 5500 körül Az ember nyomot hagy a Kárpát-medence tájképén

▪ IRODALOM

Harangi Szabolcs: *Vulkánok. A Kárpát-Pannon térség tűzhányói*. Szeged, 2015.

Karátson Dávid: *A Börzsönytől a Hargitáig. Vulkanológia, felszínfejlődés, ősföldrajz*. Budapest, 2009.

Karátson Dávid (szerk.): *Pannon enciklopédia. Magyarország földje*. Budapest, 2010.

Kázmér Miklós